

Elnarə HÜSEYNOIZI-ƏMİRLİ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

Türk xalqları folkloru şöbəsinin

aparıcı elmi işçisi

e-mail: elnaramirli@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9050-9139>

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2024.2.103>

**AZƏRBAYCAN NAĞILLARININ SÜJET GÖSTƏRİCİSİ VƏ ONUN
SƏMƏRƏLİLİYİ**

Xülasə

Folklor örnəklərinin toplanması davam etdikcə toplanan materialın sayı da çoxalır. Bu materiallar ya nəşr olunur, ya arxivlərdə saxlanılır. İstənilən halda onların əldə edilməsi üçün uzun müddət zaman, eyni zamanda gərgin iş sərf etmək lazımdır. Belə ki, araşdırıcılar tədqiq etdikləri mövzu ilə əlaqəli materialların əldə olunması işində xeyli çətinliklər yaşayırlar. Son dövrlərdə dünya folklorşünaslığında yaygın olan şifahi nümunələrin sistemli kataloqlarının tərtib edilməsi məhz bu ehtiyacdən doğur.

Sistemli kataloqların istənilən elm sahəsi üçün faydasından bəhs etdikdən sonra onu demək yerinə düşər ki, sevindirici haldır ki, bu xətt Azərbaycan folklor tədqiqatçıları arasında da davam etdirilmişdir. Bu məqalədə fil.ü.f.d., dosent İlkin Rüstəmzadənin gərgin zəhmət hesabına hazırladığı Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisindən bəhs edəcəyik. Süjetlər üzrə məzmun təsnifatı aparmaq heç də asan iş deyil. Dünya folklorşünaslığına aid bir çox göstəriciləri nəzərdən keçirərkən qarşıya çıxan şərtliklər bizi belə fikrə varmağa vadar edir. Süjet təsnifatı apararkən həm süjetin xüsusiyyətlərini, həm də məzmun xüsusiyyətlərini nəzərə almaq kəşimələr ortaya çıxarır. Araşdırıcılar bu cür kəşimələri mümkün qədər aydın ifadə etmək üçün ən səmərəli və məntiqli bölgü prinsiplərini müəyyən etməli olurlar.

Açar sözlər: folklor, süjet, sistemləşdirmə, kataloq, kod

Elnarə HUSEYNGIZI-AMIRLI

**PLOT INDEX OF AZERBAIJAN TALES AND ITS
EFFECTIVENESS**

Summary

As the collection of folklore samples continues, the amount of collected material also increases. These materials are either published or archived. In any case, for their acquisition, it is necessary to spend a long time and at the same time hard work. Thus, the researchers experience considerable difficulties in obtaining

materials related to the topic they are studying. Compilation of systematic catalogs of oral examples, which are common in world folklore studies in recent times, arises from this need.

After talking about the usefulness of systematic catalogs for any field of science, it is appropriate to say that it is gratifying that this line has been continued among Azerbaijani folklore researchers. In this article, we will talk about the plot index of Azerbaijani fairy tales prepared by the hard work of Ph.D. İlkin Rüstəmzadə. Classifying content by plot is not an easy task. When considering many indicators related to world folklore studies, the conditions encountered make us come to such an opinion. Considering both plot characteristics and content characteristics in plot classification reveals intersections. Researchers have to determine the most efficient and logical allocation principles for such intersections.

Key words: folklore, plot, systematization, catalog, code

Эльнара ГУСЕЙНГЫЗЫ-АМИРЛИ

СЮЖЕТНЫЙ УКАЗАТЕЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СКАЗОК И ЕГО ЭФФЕКТИВНОСТЬ

Резюме

По мере продолжения сбора образцов фольклора увеличивается и объем собранного материала. Эти материалы либо публикуются, либо архивируются. В любом случае для их приобретения необходимо потратить много времени и в то же время упорного труда. Таким образом, исследователи испытывают значительные трудности в получении материалов, связанных с изучаемой ими темой. Составление систематических каталогов устных примеров, которые распространены в мировой фольклористике в последнее время, возникает из этой потребности.

Рассказав о полезности систематических каталогов для любой области науки, уместно сказать, что отрадно, что эта традиция была продолжена среди азербайджанских исследователей фольклора. В этой статье мы поговорим об указателе сюжетов азербайджанских сказок, подготовленном упорным трудом доктора философии Илькина Рустамзаде. Классификация содержания по сюжету – непростая задача. При рассмотрении многих показателей, связанных с мировой фольклористикой, возникшие условия заставляют нас прийти к такому мнению. Рассмотрение как сюжетных характеристик, так и содержательных характеристик в классификации сюжетов выявляет пересечения. Исследователи должны определить наиболее эффективные и логичные принципы распределения для таких пересечений.

Ключевые слова: фольклор, сюжет, систематизация, каталог, код

Sistemli kataloqların tərtib edilməsinin bir çox müsbət xüsusiyyətləri vardır. Bunlardan birincisi odur ki, bu kataloqlar hesabına araşdırıcılar örnəklərin janrını

müəyyən etməli olurlar, çünki tərtib olunmuş kataloqlara artıq hər hansı janra aid örnəklər daxil edilir, istifadə zamanı araşdırıcılar konkret janra aid örnəyi rahatlıqla tapa bilirlər. Digər bir üstünlük ondan ibarətdir ki, bu kataloqlardan istifadə etdikdə dövrüyyədə olan şifahi nümunələrin məzmun xüsusiyyətləri haqqında ümumi təsəvvür yaranır. Yəni, kataloqların daxili quruluşu örnəklərin məzmununa görə qruplaşdırılmasını tələb edir ki, bu zaman böyük qruplarda janra aid örnəklərin ümumi məzmun xüsusiyyətləri də göz önündə olur. Bununla yanaşı, kataloqların böyük qrupları öz-özlüyündə alt qruplara bölünür ki, həmin qruplar vasitəsi ilə materialların süjet və motiv özünəməxsusluğundan xəbərdar olmaq mümkündür. Bütün bunları nəzərə alsaq, araşdırıcılar həmin kataloqdan istifadə etməklə şifahi nümunələrin, daha konkret desək, Azərbaycan (eyni zamanda beynəlxalq) nağıl süjetlərinin məzmun xüsusiyyətləri, süjet tipləri, eyni zamanda motiv özünəməxsusluğu haqqında geniş təsəvvürə malik olurlar. Belə olan halda tərtibçilərin nə qədər böyük və səmərəli iş gördüyü aydın görünür.

Sistemli kataloqların istənilən elm sahəsi üçün faydasından bəhs etdikdən sonra onu demək yerinə düşər ki, sevindirici haldır ki, bu xətt Azərbaycan folklor tədqiqatçıları arasında da davam etdirilmişdir. Bu məqalədə fil.ü.f.d., dosent İlkin Rüstəmzadənin gərgin zəhmət hesabına hazırladığı Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisindən bəhs edəcəyik. Bu kataloq Azərbaycan folklorşünaslığı tarixindəki ilk kataloq kimi həm nağıl araşdırıcıları, həm də nağıllarla digər janrların müqayisəsini aparmalı olan digər araşdırıcıların işi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Hər hansı göstəricinin səmərəliliyi ilə bağlı fikir yürütmək üçün əvvəlcə ondan istifadə etmək lazımdır: bu zaman istifadəçilər göstəricinin hansı səviyyədə işə yaradığını müəyyən edə bilirlər. Əgər araşdırıcı kataloqun prinsiplərinə bələd olaraq özünə lazım olan örnəyi asanlıqla əldə edərsə, bu o deməkdir ki, göstərici düzgün tərtib olunmuşdur. Yəni onun daxili ölçüləri istifadəyə yararlıdır və asan qavranılır.

Dünya folklorşünaslığı tarixində indiyə kimi tərtib edilmiş kataloqları nağılları əhatə etmək baxımından da iki cür qruplaşdırmaq mümkündür:

- 1) Bütün nağıl süjetlərini əhatə edən kataloqlar;
- 2) Hər hansı mövzulu nağıl süjetlərini əhatə edən kataloqlar.

Dünya folklorşünaslığında nağılların süjetlərə görə kataloqlaşdırılması təcrübəsi fin məktəbi tərəfindən gətirilmiş, BFF (Beynəlxalq Folklorşünaslar Federasiyası) bu işi həmin məktəbin nümayəndəsi olan nağıl araşdırıcısı A.Aarneyə tapşırırmışdı. A.Arne fin, eyni zamanda Almaniyə və Danimarkadan toplanmış nağıl süjetlərini müəyyən edərək onların sistemli göstəricisini hazırlamışdı. Daha sonra S.Tompson 66 səhifədən ibarət olan Şimali Avropa nağıl süjetlərini əhatə edən kataloqu 1928, 1961-ci illərdə daha da təkmilləşdirərək 588 səhifəyə çatdıraraq FFC jurnalının 184-cü sayında nəşr etdirmişdir (Rüstəmzadə, 2013). İ.Rüstəmzadə Aarne-Tompson sisteminin Azərbaycan nağıllarına tətbiq edilməsinin mümkünlüyünü müəyyən edərək bu sistem əsasında Azərbaycan nağıllarının kataloqunu hazırlamış, kataloq 2013-cü ildə Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi” adı

altında 78 səhifəlik araşdırma hissəsi ilə birlikdə nəşr olunmuşdur. 368 səhifəlik kitabda Azərbaycan nağıllarının məzmun və nəşr məsələləri ilə bağlı araşdırma 8 böyük qrupda yerləşdirilmiş Azərbaycan nağıl süjetlərinin göstəricisi ilə tamamlanmışdır.

Aarne-Tompson sistemi bütün mövzulu nağılları əhatə edərək bir çox xalqlara aid nağıl süjetləri haqqında təsəvvür yaradır. İ.Rüstəmzadənin Aarne-Tompson sistemi əsasında hazırladığı kataloqunu isə Azərbaycan folklorunda nağıl janrına aid bütün mövzulu nümunələri əhatə etdiyinə görə birinci qrupa aid etmək mümkündür. Bəzi kataloqlar isə konkret hər hansı mövzulu nağıl süjetlərindən ibarətdir. Məsələn, A.M.Smirnovun natamam olan “Rus xalq nağıllarının mövzu və variantlarının sistemli göstəricisi” əsasən heyvanlar haqqında nağılları əhatə edir (<https://www.booksite.ru/fulltext/sravnit1/text.pdf>). Təbii ki, başqa kateqoriyalar da ola bilər. Bir göstərici bir və ya bir neçə folklor janrının əsərlərini təsvir edə bilər (<https://www.ruthenia.ru/folklore/rafaeva5.htm>). Eyni zamanda dünya folklorşünaslığında bir neçə janra aid nümunələrdən hazırlanmış kataloqlar da vardır.

İ.Rüstəmzadənin apardığı ümumi məzmun bölgüsünə nəzər yetirsək, göstərici, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, 8 böyük qrupdan və alt qruplardan ibarətdir. Böyük qruplar bu şəkildədir:

1. Heyvanlar haqqında nağıllar;
2. Sehrli nağıllar;
3. Dini nağıllar;
4. Novellavari nağıllar;
5. Axmaq div (şeytan) haqqında nağıllar;
6. Lətifəvari nağıllar;
7. Zəncirvari nağıllar
8. Bahadırlıq nağılları (Rüstəmzadə, 2013).

Səkkiz böyük qrup öz-özlüyündə 52 alt qrupa bölünür. Yalnız “Heyvanlar haqqında nağıllar” böyük qrupunun “Vəhşi heyvanlar” alt qrupu daha iki kiçik qrupa bölünərək üçpilləlilik yaradır. Digər qrupların alt qrupları isə ikipilləlidir. I böyük qrupda diqqəti çəkən digər bir məsələ bir neçə alt qrupda vəhşi heyvanlardan bəhs olunmasıdır. Bu məsələ ilk baxışda məzmunun təkrar olunması təəsüratı yaratsa da, süjetlərin məzmununa diqqət etdikcə bölgünün bu şəkildə aparılmasının səbəbi bəlli olur. Birinci alt qrup yalnız vəhşi heyvanların, ikinci alt qrup vəhşi heyvanlar və ev heyvanlarının, üçüncü alt qrup insan və vəhşi heyvanların iştirak etdiyi süjetlərdən bəhs edir. Dördüncü alt qrup isə yalnız ev heyvanlarından bəhs edir. Bundan başqa, müəyyən səbəblərdən “Bahadırlıq nağılları” böyük qrupunun alt qrupu yoxdur. Bütün bunlar sistemləşdirmədə məzmun prinsiplərinin müəyyən olunması məsələsinin çətinliyindən xəbər verir.

İkinci böyük qrup “Sehrli nağıllar” adlanır və əsasən sehrli və qeyri-adi hadisələrdən, vəziyyətlərdən və personajlardan bəhs edir. “Dini nağıllar” qrupuna, adından da göründüyü kimi, inanc, həyat və ölüm, bu dünya və o biri dünya, əcəl və s. mövzulu süjetlər daxil edilmişdir. Novellavari nağıllar böyük qrupu öz-

özlüyündə 9 alt qrupda evlilik, sədaqət, günah, xeyirxahlıq, hikmətamizlik, tale və s. məzmunlu süjetləri əhatə edir. “Axmaq div (şeytan) haqqında nağıllar qrupu insan və div, şeytan münasibətlərindən bəhs edən süjetlər təqdim edilir. Kataloqun ən böyük qrupu olan “Lətifəvari nağıllar” hissəsində 15 alt qrupda müxtəlif məzmunlu lətifə xarakterli süjetlər mövcuddur. Bu qrupun daha geniş və böyük olmasının əsas səbəbi bura lətifələrin də daxil edilməsidir. Tərtibçi bu haqda yazır: “AT-də nağıllarla lətifələr arasında janr fərqi qoyulmadığı üçün göstəriciyə çoxlu sayda lətifə süjetləri daxil edilmişdir” (Rüstəmzadə, 2013, s. 67).

Məlum göstəricidə diqqət edilməli olan digər məsələ janr məsələsidir. İstənilən kataloqun tərtibinə başlamazdan əvvəl hansı janr üzrə örnəklərin seçilməsi məsələsi müəyyən edilməlidir. Folklorşünaslıq elmində bəzi hallarda janr məsələsində mövcud olan qeyri-müəyyənliklər bölgülərin dəqiq aparılmamasına gətirib çıxarır. İ.Rüstəmzadə Aarne-Tompson kataloqunda lətifələr bölməsində tapmaca nümunəsinin qarşıya çıxdığına diqqət çəkərək, burada həm də mif, rəvayət, epik növün digər janrlarına aid nümunələrə də təsadüf olunduğundan bəhs edir (Rüstəmzadə, 2013, s. 15). Folklorşünaslıq tarixində müxtəlif janrlara aid örnəklərdən ibarət kataloqlarda da belə hallarla qarşılaşmaq mümkündür. Əfsanələrin sistemləşdirilməsi yolunda ilk təcrübə olan A.Aarnenin 1912-ci ildə nəşr olunmuş fin etioloji əfsanələrinin kiçik kataloqunu da eyni qəbildən hesab etmək olar. Daha sonra müəllif 1918-ci ildə eston epik folklorunun dörd hissədən ibarət kataloqunu hazırladı və burada da birinci hissə nağıllar, ikinci hissə qeyri-etioloji əfsanələr (sagen), üçüncü və dördüncü hissələr isə əvvəlki iki sistem əsasında sıralanmış müxtəlif janrlara aid mətnlərdən ibarətdir. 1920-ci ildə tərtib olunmuş kataloqda əfsanələrə daha geniş yer ayrılmışdı. A.Aarne kataloqlarının sxemi sonrakı dövrlərdə uzun müddət müxtəlif ölkələrdə nümunə kimi istifadə olunmuşdur. 1920-ci ildə tərtib olunmuş kataloqun birinci bölməsi qeyri-etioloji əfsanələr (sagen) adlandırılmışdır (Азбелев, 1966, s.182). Hazırda ən çox göstəricilər xalq nağılları üçün tərtib edilib, lakin eyni prinsiplər digər povest janrlarının, şifahi və ya yazılı, məsələn, əfsanə, dastan, detektiv və s.-nin göstəricilərini tərtib edərkən də tətbiq oluna bilər (<https://www.ruthenia.ru/folklore/rafaeva3.htm>).

Məlumdur ki, folklorşünaslıq elmi inkişaf etdikcə janr və onun sərhədləri haqqında getdikcə daha dəqiq tədqiqatlar aparılır və mühüm nəticələrə gəlinir. Daha əvvəlki dövrlərdə isə folklorşünaslıqda janr məsələsi indiki qədər əhəmiyyətli hesab edilmirdi. Bu səbəbdən də bir çox araşdırmalarda digər janrlara aid örnəklər nağıl janrına aid nümunə hesab edilir, uyğun olaraq nağıl adlandırılır və həmin örnəklər də göstəricilərdə yanaşı yer alırdı. Aarne-Tompson sistemi də bu kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Uyğun olaraq həmin göstərici əsasında kataloqlar hazırlayan mütəxəssislər də qəlib kataloqa sadıq qalmaq məqsədilə eyni şəkildə davranmışlar. Yuxarıda da bəhs etdiyimiz kimi, İ.Rüstəmzadə həmin kataloqa lətifə örnəklərinin də daxil edildiyindən bəhs edir. Demək ki, nağıl göstəricisinə digər janrlara aid örnəklərin də daxil edilməsi janr məsələsinə qeyri-dəqiq yanaşılmasından xəbər verir bu qeyri-müəyyənliyə müəyyən qədər aydınlıq gətirmək üçün

həmin qruplarda xüsusi izahedici qeydlər yazılması zərurətini ortaya çıxarır. Gələcəkdə lətifələrin, eyni zamanda digər janrlara aid örnəklərin süjet göstəriciləri hazırlanarkən bu tipli məsələlərin nəzərə alınması məqsədəuyğun olardı.

Şifahi örnəkləri öyrəndikcə bəlli olur ki, süjetlərə janrlara görə sərhəd çəkmək mümkün deyil. Yəni, şifahi dövriyyənin öyrənilməsi “bu süjet bu janra aiddir” fikrini təsdiq etmir. Biz Azərbaycan əfsanələrinin göstəricisini hazırlayarkən bu qəbildən məsələlərlə qarşılaşmışdıq. Dövriyyədə “Ülkər” ulduzu haqqında yaygın süjetin həm əfsanə, həm də rəvayət kimi təhkiyə olunan variantlarına rast gəlinir. Bundan başqa Musa peyğəmbərin camışı yaratması haqqında süjetin həm əfsanə, həm də “Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi”ndə 774D kodu ilə işarələnmiş nağıl şəklində söylənmiş variantı vardır.

Elmi mənbələrdə “Bahadırlıq nağılları” ilə bağlı müxtəlif fikirlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Bəzi tədqiqatçılar bu məzmunlu nağılları sehrli nağılların bir növü hesab etsə də, digərləri müstəqil nağıllar kimi tanıyırlar. İ.Rüstəmzadə yalnız sehrli elementlərin iştirakını deyil, bu qrupa daxil olan süjetlərin özünəməxsus kompozisiya elementlərinin müəyyənləşdirilməsi və nağıl qruplarının tərkibinin bu şəkildə üzə çıxarılmasının tərəfdarıdır. Bundan başqa, “Zəncirvari nağıllar” başlığında tərtibçi kumilyativ nağılları nəzərdə tutur. Kumilyativ nağıllar müəyyən fəaliyyətin təkrar edilməsi ilə qurulduğuna görə, tərtibçi bu qrupu “Zəncirvari nağıllar” adlandırmağı qənaətbəxş hesab edir. Tərtibçinin fikrincə, bu qrup haqqında aydın təsəvvürün olmaması səbəbindən süjetlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı bir sıra yanlışlıqlara yol verilmişdir. Zəncirvari nağıllara aid süjetlər bəzi hallarda digər qruplarda, bəzən isə əksinə, bu qrupa aid olmayan süjetlər zəncirvari nağıllara daxil edilmişdir (Rüstəmzadə, 2013, s. 32).

İ.Rüstəmzadə Azərbaycan nağıllarına məxsus 692 süjet müəyyən etmişdir. Tərtibçi Azərbaycan nağıllarının 56 faizinin AT göstəricisində qarşılığının olduğu, 44 faizinin isə yeni süjetlər olduğu haqqında məlumat verir. Ən çox fərqliliklər isə novellavari və dini nağıllarda rast gəlinir. AT kataloqunda mövcud olan süjetlərin bizdə qarşılığının tapılmaması həmin süjetlərin dövriyyədə olmaması mənasına gəlmir. Azərbaycan nağıl süjetlərinin müəyyən qədər az olmasını İ.Rüstəmzadə toplama işinin zəif aparılması ilə əlaqələndirir. Araşdırıcı həmçinin alınma süjetlərin ənənədə geniş yayıla bilməməsindən bəhs edərək həmin süjetlərin yalnız müəyyən ərazilərdə yayılaraq bir söyləyicinin repertuarı üçün xarakterik olduğunu vurğulayır. Azərbaycan əfsanələrinin süjet göstəricisində də alınma süjetlərə rast gəlinir, həmin süjetlər də yuxarıda vurğulanan xüsusiyyətləri daşıyır.

Bütün bu fikirlərə istinad edərək bir daha deyə bilərik ki, süjetlər üzrə məzmun təsnifatı aparmaq heç də asan iş deyil. Eyni zamanda dünya folklorşünaslığına aid bir çox göstəriciləri nəzərdən keçirərkən qarşıya çıxan şərtliliklər də bizi belə fikrə varmağa vadar edir. Süjet təsnifatı apararkən həm süjetin xüsusiyyətlərini, həm də məzmun xüsusiyyətlərini nəzərə almaq kəşimələr ortaya çıxarır. İ.Rüstəmzadənin göstəricisi də belə hallardan xali deyil. Tərtibçi bu kəşimələri müxtəlif tərəfdən izah edir. “Göstərici”də yarımqruplara bölgü zamanı vahid prin-

sip gözlənilməyib və təsnifat bir-birini inkar edən əlamətlər əsasında aparıldığı üçün kəsişən bölgü yaranıb... Bu cür şərtliliklər süjetlərin göstəricidəki yerini dəqiq təyin etməyə imkan vermir və tədqiqatçılar axtarıqları süjeti tapa bilmək üçün bütün yarımqrupları nəzərdən keçirmək məcburiyyətində qalırlar” (Rüstəmzadə, 2013, s. 14). Daha sonra araşdırıcı bəzən nağıl janrına aid olmayan örnəklərin də “Göstərici”yə daxil edilməsini nağıl janrının əlamətlərinin dəqiq bəlli olmaması ilə əlaqələndirir, eyni zamanda təsnifatın süjetlərə görə aparılması prinsipi daha sonra epizod və motivlərə görə aparılması prinsipi ilə əvəzlənir.

Göstəricilərdə diqqət yetirilməli ikinci məsələ kod məsələsidir. Kod faktoru göstəricinin ifadə üsuludur. Kodların düzgün təsvir edilməsi göstəricinin uğurlu olmasını göstərir. Folklorşünaslıqda müxtəlif istiqamət üzrə hazırlanmış göstəricilərin tərtibçiləri öz işlərini müxtəlif şəkildə qururlar. 1) Birinci qrup tərtibçilər göstəriciləri ona qədər mövcud olan hər hansı uğurlu göstərici üzərində hazırlayırlar. Yəni onun tərtib etdiyi göstəricinin kod sistemi ona qədər mövcud olan hər hansı bir kataloqun kod sistemində əsaslanır; burada tərtibçinin işi öz coğrafiyasına aid olan şifahi nümunələrin süjetlərini müəyyən edərək həmin kodlara yerləşdirməkdir. Baxmayaraq ki, tərtibçi hər hansı göstəriciyə istinad edir, bu üsulun da öz çətinlikləri vardır. Burada tərtibçi çox diqqətli olmalı, əsaslandığı sistemin bütün qanunauyğunluqlarına sadıq qalmalıdır. İ.Rüstəmzadə bu üsuldan istifadə etmiş, təməl kimi seçdiyi sistemin quruluş xüsusiyyətlərinə riayət etmiş, Azərbaycan folkloruna xas qarşılığı olan süjetləri həmin kodlara daxil etmiş, qarşılığı olmayan süjetləri yerləşdirmək üçün ulduzlardan ibarət müəyyən əlavələr etmişdir. 2) İkinci qrup tərtibçilər öz göstəricilərinin hazırlanmasında heç bir sistemə istinad etmir, göstəricinin quruluş xüsusiyyətlərini və kod sistemini özləri tərtib edirlər. Heç bir göstəriciyə istinad edilməməsinin əsas səbəbi isə işə yarayacaq bir göstəricinin hələ də hazırlanmamasıdır. Bizim hazırladığımız və 2023-cü ildə nəşr olunan Azərbaycan əfsanələrinin süjet göstəricisini müstəqil kod sistemində malik olması (dünya folklorşünaslığında sırf əfsanə süjetlərindən ibarət qəlib kataloq mövcud olmadığı) səbəbindən bu qəbildən hesab etmək olar (Hüseynqızı-Əmirli, 2023).

Dünya folklorşünaslığında müxtəlif zamanlarda hazırlanmış göstəricilərdə kodların ən yaygın ifadə forması ərəb rəqəmləri və latın hərfləridir. Tərtibçi öz kataloqunun pilləlilik dərəcəsini müəyyən etdikdən sonra ifadə ünsürü kimi hərfin, yoxsa rəqəmin uyğun olmasına qərar verir. İ.Rüstəmzadənin tərtib etdiyi göstəricinin kodları Aarne-Topmson sisteminə əsaslandığı üçün bəzi oxşar və fərqli xüsusiyyətləri daşıyır. Aarne-Topmson göstəriciləri fərqli coğrafiyalara aid nümunələrin süjetlərini əhatə etdiyinə görə Azərbaycan nağıl süjetlərinin dəqiqliklə bu göstəriciyə sığdırılması mümkün deyil, təbii ki, burada müəyyən uyğunsuzluqlar vardır. İ.Rüstəmzadə həmin uyğunsuzluqları öz göstəricisində özünəməxsus şəkildə təsvir etmişdir. Məsələn, əsas göstəricidə qarşılığı tapılmayan süjetləri araşdırıcı yeni nömrələr altında verməklə kifayətlənmir, digər nömrələrdən fərqləndirmək üçün onların üzərinə ulduz işarəsi qoyur. Fərqli süjetlərin sayı çox olduğuna görə

bəzi hallarda boş buraxılmış nömrələr onların yerləşdirilməsi üçün kifayət etmir, bu halda tərtibçi əlavə ulduz işarəsinin sayını çoxaldır.

Müəyyən qruplarda boş nömrələrin saxlanması dünya kataloqlaşdırma təcrübəsində geniş yayılmış bir ənənədir. Aarne-Tompson sistemində bu ənənəyə əksər hallarda əməl olunduğu halda, bəzi hallarda əməl olunmur, müəyyən süjetlərdən sonra boş nömrələr qoyulmur. Buna görə də tərtibçi yaxın məzmunlu süjetləri eyni nömrə altında verərək ulduz işarəsinin sayını çoxaldır. Məsələn, “Xeyirxah ölü” haqqında süjetlər AT-də 507-ci nömrədə verilib. Ondan sonra boş nömrə buraxılmadığından “Xeyirxah ölü” haqqında qeydə alınmış yeni süjetləri müstəqil nömrələr altında vermək mümkün deyildir. Ona görə də biz 507 nömrəsinin üzərinə bir və daha artıq ulduz işarəsi qoymaqla həmin süjetləri göstəriciyə daxil etmişik” (Rüstəmzadə, 2013, s. 66). Kataloqlaşdırma təcrübəsində kataloqların daxilindəki kiçik bölgülərin təsviri zamanı hərf və rəqəmlərdən istifadə edilməsi daha çox yaygın olduğu halda İ.Rüstəmzadənin süjetləri fərqləndirmək üçün ulduz işarəsindən istifadə etməsini AT sisteminə mümkün qədər riayət edilməsi kimi qiymətləndirmək olar. Daha aydın ifadə etsək, əgər yerli süjetlərin təsviri zamanı müəllif yeni rəqəm və hərflərdən istifadə etsəydi, Aarne-Tompson ənənəsinə sadıq qalmayacaqdı.

İ.Rüstəmzadə uyğun süjetləri Aarne-Tompson göstəricisinin uyğun yerlərinə yerləşdirir, bəzi hallarda isə müəyyən fərqliliklərin ortaya çıxmasını vurğulayır. “Nümunə üçün “Pişiyin yeganə bacarığı” (AT 105) süjetinə diqqət yetirək... AT kataloqundakı variant baş rolun ifadəsinə görə “Vəhşi heyvanlar və ev heyvanları” yarımqrupuna uyğun gəlirsə, bizdəki variant “Vəhşi heyvanlar” yarımqrupuna uyğun gəlir” (Rüstəmzadə, 2013, s. 14). S.Tompson da vaxtilə A.Aarne sisteminə müəyyən dəyişikliklər gətirərək yeni bir sistem ortaya qoyur. A.Aarne köhnə mənbələrə əhəmiyyət verməsə də, S.Tompson orta əsr ispan və ingilis nümunələrinə istinad edirdi (<https://core.ac.uk/download/pdf/14411439.pdf>). İstənilən halda hər hansı kataloq əsasında tərtib edilmiş kataloq da öz-özlüyündə yeni bir kataloq hesab edilməlidir. Çünki hər xalqın özünəxas süjetlərinin varlığını nəzərə alsaq, burada müəyyən dəyişikliklər mütləq olmalıdır. Bundan başqa, araşdırıcının tərtibat zamanı Azərbaycan nağıl süjetlərini daha uyğun qrupa yerləşdirməsi göstəricinin daha səmərəli olmasına xidmət edir. Kataloqda diqqət çəkən məqamlardan biri də boş nömrələrin saxlanmasıdır ki, bu məsələ dünya kataloqlaşdırma təcrübəsində vardır və gələcəkdə aşkar olunacaq süjetlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ərəb rəqəmləri süjetləri, latın hərfləri isə variantları ifadə edir. Bu ənənə folklor nümunələrinin kataloqlaşdırılması işində geniş yayılmış təcrübədir.

İ.Rüstəmzadəyə məxsus kataloqun mühüm tərəflərindən biri də Azərbaycan nəşrlərində saxta nağıl mətnlərinin varlığı haqqında məlumat verilməsidir. Müxtəlif dövrlərdə istər dünya, istərsə də Azərbaycan folklorşünaslığında bəzi araşdırmalarda nəşrlərdə saxta mətnlərin mövcudluğundan yeri gəldikcə bəhs edilmişdir. İ.Rüstəmzadə isə bu ənənəni nağıllar üzərində davam etdirərək daha geniş məlumat verir, hətta saxta nağıl mətnlərinin mövcud olduğu mənbələri də göstərir. Tərtibçi

süjetlərin saxta olmasının müəyyən edilməsində digər səbəblərlə yanaşı, onların bu günə qədər heç bir variantına rast gəlinməməsini də vurğulayır. Bundan başqa, araşdırıcı bəzi nağıl mətnləri üzərində dil-üslub xüsusiyyətlərinin dəyişdirilməsi, eyni zamanda bədiiləşdirmə, personaj adlarının dəyişdirilməsi hallarına təsadüf olunduğunu da qeyd edir (Rüstəmzadə, 2013, s. 70). Eyni vəziyyətə Azərbaycan nəşrlərində qarşıya çıxan epik növün kiçik həcmli janrlarına aid nümunələrdə də rast gəlmək mümkündür.

Kataloqların tərtibində ən vacib məsələlərdən biri də vahid prinsipin müəyyən edilməsidir. Belə ki, araşdırıcılar dövriyyədə olan örnəklərə bələd olduqdan sonra ümumi bölgünü aparmağa imkan verə biləcək uyğun prinsip aşkar olunur. Dünya folklorşünaslığında belə bir fikir yayğındır ki, göstəricilərdə təsnifatın personajlara görə aparılması düzgün deyil, çünki personajlar dəyişilsə də, süjetin vacib elementləri baxımından heç bir dəyişiklik yaratmır. Yəni bir personajın süjetin digər variantında başqa personajla əvəzlənməsi süjeti dəyişmir. Amma burada bir incə məqam var ki, personajın dəyişilməsi kataloqun daxili bölgüsündə dəyişikliklərə səbəb olur, süjetlərin müxtəlif qruplara bölünməsini tələb edir. Yəni, eyni məzmunlu hər hansı süjetin müəyyən diferensial xüsusiyyəti onun digər bir kodda da verilməsi zərurəti yaradır. İrəli sürdüyümüz bu fikrə uyğun olaraq Aarne-Tompson İndeksində eyni mövzulu süjetlərin müxtəlif nömrələr altında verilməsi ilə qarşılaşırıq. Məsələn, 173 və 828 nömrələrinə diqqət edək: hər iki kod altında insanlara və heyvanlara ömür verilməsi haqqında süjetlər verilmişdir (<https://shorturl.at/Lo7c0>). Biz əfsanələrin süjet göstəricisini hazırlayarkən bu və ya oxşar səbəblərdən göstəricinin daxili bölgüsünü aparmaqda bəzi çətinliklərlə qarşılaşmışdıq. Tutaq ki, “Müqəddəslər” qrupuna daxil etdiyimiz süjetlərin bəziləri konkret olaraq hər hansı peyğəmbərə, bəziləri isə ümumi şəkildə bir neçə peyğəmbərə aid edilir. Bu səbəbdən də bölgü apararkən məhz bu cəhət nəzərə alınmış, daha uyğun variantı seçilmiş, həmin qrup məhz personaj xüsusiyyətinə istinad edərək adlandırılmışdır. Amma göstəricinin böyük qruplarının daxili təsnifatı zamanı vahid prinsipə əsaslanaraq möcüzənin baş vermə səbəbinə istinad edilmişdir.

Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisində araşdırıcı Azərbaycan nağıl süjetlərində qarşıya çıxan kontaminasiyalardan da bəhs edir, bu haqda nəzəri ümumiləşdirmələr apardıqdan sonra göstəricidəki yeri haqqında məlumat verir. İ.Rüstəmzadə kontaminasiya məsələsinin uzun müddət araşdırmalardan kənar qaldığını, bu haqda yalnız keçən əsrin 60-70-ci illərində müəyyən əsərlər yazıldığını vurğulayır. “Aarne-Tompson sistemi və onun əsasında tərtib edilmiş göstəricilərdə kontaminasiyaları müəyyənləşdirmək üçün heç bir prinsip verilməyib. Bu məsələnin həlli zamanı tərtibçilər çox vaxt şəxsi intuisiyadan çıxış ediblər ki, bu da bir çox kontaminasiyaların müstəqil süjet kimi göstərilməsinə səbəb olur” (Rüstəmzadə, 2013, s. 51). Tərtibçi Azərbaycan nağıllarında kontaminasiyaların müxtəlif forma və üsullarından bəhs edərək ən geniş yayılanları haqqında məlumat verir, kontaminasiyaların əksər hallarda eyni qrup daxilindəki süjetlər arasında baş

verdiyini vurğulayır. “Məsələn, “Ağ atlı oğlan” nağılı (327A+538*+532) sehrli nağıl, “Tülkü və hacıleylək” (60+225+37+181) nağılı heyvanlar haqqında nağıl süjetlərinin birləşməsindən təşkil olunub (Rüstəmzadə, 2013, s. 54). Müstəqil süjet kimi verilmə məsələsi bəzi hallarda variantların yerinin müəyyən edilməsində də çətinlik yaradır. Bəzi vaxtlar variantlarda dəyişilmə elə bir səviyyədə gedir ki, həmin süjetin müstəqil verilməsi və ya variant kimi verilməsi məsələsi çətinlik yaradır. Belə bir sual yarana bilər: variantın müstəqil süjetə çevrildiyi sərhəd haradadır? V.Y.Propp “süjet” və “variant” anlayışları arasındakı əlaqə haqqında yazırdı: “Burada yalnız iki fikir ola bilər. Ya hər dəyişiklik yeni süjet verir, ya da bütün nağıllar müxtəlif versiyalarda bir süjet verir” (<https://www.ruthenia.ru/folklore/goryaeva1.htm>). Belə olan halda, eyni süjet xətti üzərində baş verən xırda dəyişikliklərdən ibarət nümunələrin variant şəklində verilməsi ənənəsi geniş yayılmışdır.

İ.Rüstəmzadənin tərtib etdiyi göstəricini eyni sistem əsasında hazırlanmış digər göstərici ilə müqayisə etmək maraqlı məqamları ortaya çıxara bilər. Məsələn, N.P. Andreyevin tərtib etdiyi göstəricidə bir çox uyğunluqlar olsa da, bəzi fərqliliklər nəzərə çarpır. İ.Rüstəmzadənin kataloqunda 815-826-cı süjetlər şeytanlar haqqında nağılları göstərsə, Andreyevin kataloqunda bu, 815-825-ci süjetləri əhatə edir (<https://www.ruthenia.ru/folklore/sus/index.htm>). Bundan başqa, İ.Rüstəmzadənin kataloqunda “İnsanı öldürmək üçün divin (şeytanın) uğursuz cəhdi” adlandırılmış süjetlər 1115-1144 ilə işarələnmişsə, Andreyevdə bu süjetlər 1115-1129 kodlarına yerləşdirilmişdir. İ.Rüstəmzadədə “Hürküdülmüş div (şeytan, ilan)” süjetləri 1145-1169, Andreyevdə 1145-1154 kodları ilə ifadə olunur. Andreyevin kataloqunda diqqət çəkən məqamlardan biri odur ki, qrup başlıqlarında önə çıxarılan kodlar bəzi hallarda qrup daxilindəki kodlardan fərqlənir. Məsələn, 1145-1154 başlıqlı qrup daxilində süjet kodu 1199-a qədər yüksəlir.

Kataloqun səmərəliliyi

Araşdırıcılar tərtib edilən kataloqlardan istifadə edərkən lazım olan süjetləri və onun elementlərini asanlıqla uyğun qruplarda tapa bilirsə, demək ki, göstərici düzgün tərtib olunmuşdur və işə yararlıdır. Belə ki, istənilən istiqamət üzrə tərtib edilmiş göstəricilərin səmərəliliyi onun praktik və istifadəyə nə dərəcədə yararlı olması ilə ölçülür. Əgər əsas qruplardakı kodlar daxili kodlarla uzlaşmırsa, bu hal qarışıqlıq yaradır və istifadə çətinləşir. İ.Rüstəmzadənin kataloqu bu baxımdan aydın və asan qavranılındır.

Bir çox hallarda göstəricilərdə müəyyən şərtliklər olur. Nəzərə alsaq ki, folklor örnəkləri söyləyicilərin təhkiyəsində müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır, başqa sözlə variantlaşır, bu halda personajlar dəyişilir, süjet müəyyən dəyişiklərə məruz qalır, fərqli motiv xüsusiyyətləri qazanır, tərtibçi çoxluq üçün yararlı olması baxımından bəzi şərtliklərə göz yummağa məcbur qalır. Araşdırıcıların motiv diferensiallıqlarını daha rahat müəyyən etməsi üçün müəyyən mənada bu şərtliklərin alt qruplarda nəzərə alınması araşdırıcıların işini asanlaşdırma bilər. Yəni hər

hansı araşdırıcı mənbəyinə baxmadan da motiv fərqlərini görə bilər, bu, kataloqun səmərəlilik dərəcəsini xeyli artırır.

Zaman keçdikcə istər araşdırıcının nəzəri təfəkküründəki inkişaf, istərsə də tədqiqatların çoxalması əvvəlki tədqiqatdan bəhrələndiyi kimi, bəzi məqamlarda tənqidi yanaşılmasını da tələb edir. Bu baxımdan şifahi örnəklərin yeni variantlarının ortaya çıxması, mövcud kataloqlara əlavələr və düzəlişlər edilməsi, təkrar nəşrlərin hazırlanması ehtiyacını yaradır.

Aarne-Tompson sistemi beynəlxalq sistemdir, İ.Rüstəmzadənin də dediyi kimi, Azərbaycan nağıllarının çox hissəsini əhatə edir. Belə bir sual yaranır: Azərbaycan nağıllarının müstəqil sistem əsasında yeni kataloqu yaradılsa, prinsip və daxili təsnifat baxımından Aarne-Tompson sistemi əsasında yaradılmış kataloqdan nə ilə fərqlənər? Eyni sual digər janrlara aid kataloqlara da aid edilə bilər və sistemləşdirmə istiqamətində bu sualların araşdırılmasının folklorşünaslıq elmi üçün faydalı olacağı və bəzi qaranlıq məqamlara işıq salacağı şübhəsizdir.

İstənilən sahə üzrə hazırlanmış göstəricilərin tərtibi zamanı vahid prinsiplər müəyyən edilməlidir. Yuxarıda bəhs etdiyimiz bəzi şərtlilikləri nəzərə almasaq, əgər konkret prinsipə əməl olunmursa, həmin göstərici üzərində dəfələrlə işləmək zərurəti yarana bilər. Bu baxımdan İ.Rüstəmzadə işinə dəqiq yanaşaraq kataloqun dəqiqliyini təmin etmək üçün onun daha da təkmilləşdirilməsi yolunda çalışır. Araşdırıcı 2021-ci ildə çap olunmuş nağıllarda bədii məkan probleminə həsr olunmuş məqaləsində yazır: “Məkan xüsusiyyətlərinin məlum olması dini nağılların süjet tərkibinə yenidən baxılması zərurəti yaradır” (Rüstəmzadə, 2021, s. 145). Araşdırıcı bu səbəbdən AT kataloqunda bəzi qruplarda verilən nağıl süjetlərin yerinə yenidən baxılması ehtiyacı olduğunu vurğulayır. Tərtibçi novellavari nağıllar qrupundakı bəzi süjetlərin dini nağıllara, lətifələr qrupundakı bəzi süjetlərin isə novellavari nağıllara uyğun gəldiyini yazır. Kataloqun tərtibindən uzun zaman keçməsinə baxmayaraq tərtibçinin işə bu şəkildə dəqiq yanaşması onu göstərir ki, AT kataloqu da qüsurlardan xali deyil. Vahid prinsiplərin müəyyən edilməsi AT sisteminin qüsurlarını ortaya çıxarmağa imkan verir və həmin sistem əsasında tərtib edilmiş Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisinin daha dəqiq və sanballı olmasına xidmət edəcəkdir. Azərbaycan folklorşünaslığı üçün belə vacib bir tədqiqatı ərsəyə gətirən yüksək nəzəri-yaradıcı təfəkkürə, toplayıcılıq səriştəsinə malik olan İ.Rüstəmzadənin gələcəkdə daha vacib və uğurlu elmi-tədqiqat işlərinə imza atacağına inanırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Əmirli-Hüseynqızı E. Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi. Bakı, Elm və təhsil, 2023, 360 s.
2. Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 368 s.

3. Rüstəmzadə İ. Nağıllarda bədii məkan (Qarabağ və Şərqi Zəngəzur nümunələri əsasında). Zəngəzur folkloru: elmi araşdırmalar və qənaətlər. Bakı, 2021, s. 116-146
4. Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. Ленинград, Русский фольклор: Специфика фольклорных жанров, 1966, с. 176-195
5. The types of the folktale. A classification and bibliography. A.Aare, S. Tompson. (<https://shorturl.at/Lo7c0>).
6. <https://www.booksite.ru/fulltext/sravnit1/text.pdf>
7. <https://www.ruthenia.ru/folklore/rafaeva5.htm>
8. <https://core.ac.uk/download/pdf/14411439.pdf>
9. <https://www.ruthenia.ru/folklore/rafaeva3.htm>
10. <https://www.ruthenia.ru/folklore/goryaeva1.htm>
11. <https://www.ruthenia.ru/folklore/sus/index.htm>

*Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 16.10.2024
Son variant: 28.10.2024*